

L'expansió del regadiu al Pirineu. El canal de l'Olla i Segalers, a Alàs i la Seu d'Urgell (1817-1818)

The expansion of irrigation in the Pyrenees. The Olla i Segalers canal in Alàs and La Seu d'Urgell (1817-1818)

Lluís Obiols Perearnau¹

Resum

La plana de l'Urgellet, centrada per la ciutat de la Seu d'Urgell, és una remarcable extensió de terra de conreu enmig del Pirineu, a l'aiguabarreig dels rius Segre i Valira. La seva producció agrària havia estat condicionada històricament per la meteorologia fins que, a partir del final del segle XVIII, la xarxa de petits recs documentats des de l'edat mitjana es va ampliar i complementar amb grans canals de regadiu. Les disposicions legals van afavorir aquesta dinàmica, a través de la qual, durant tot el segle XIX, gran part de la plana va ser convertida en irrigable gràcies a la construcció de nombrosos canals, entre els quals destaca el de l'Olla i Segalers, els anys 1817 i 1818.

Paraules clau: agricultura, regadiu, Il·lustració, canals de reg, salut pública.

Abstract

The plain of Urgellet, with the city of La Seu d'Urgell at its centre, is a remarkable expanse of farmland in the middle of the Pyrenees, at the confluence of the Segre and Valira rivers. Its agricultural production was historically controlled by weather conditions until the end of the 18th century. That was when the network of small canals, documented since the Middle Ages, was expanded and complemented by large irrigation canals. Legal provisions favoured this dynamic throughout the 19th century. As a result, much of the plain was converted into an irrigable area thanks to the construction of numerous canals, including the Olla i Segalers canal, in the years 1817 and 1818.

Keywords: agriculture, irrigation, the Enlightenment, irrigation canals, public health.

1. ORCID 0000-0003-1825-3703. Institut d'Estudis Comarcals de l'Alt Urgell. Adreça electrònica: lluisobiols@hotmail.com. Rebut: XII/2020. Avaluat: II/2021. Versió definitiva: III/2021.

Introducció

La Ribera de la Seu d'Urgell, una notable extensió de terres de conreu relativament planeres, configura una realitat poc corrent en el seu entorn pirinenc.² Al voltant dels 700 m d'altitud, envoltada de valls i muntanyes que s'enfilen fins a sobrepassar els 2.700 m en punts ben propers, aquesta plana s'estén al llarg d'una vintena de quilòmetres, seguint el riu Segre, entre els estrets de les Cabanotes i de Trespunts. Aquest territori no ha estat mai aïllat de la resta del país, però, certament, les comunicacions difícils han impedit històricament l'explotació intensiva i l'exportació dels diferents recursos naturals que conté, tant els agroramaders com els forestals o minerals.³ El lamentable estat dels camins, que coneixem perfectament gràcies als viatgers contemporanis, es va mantenir durant tot el segle XIX:⁴ l'accés rodat a la Seu d'Urgell, malgrat els nombrosos projectes de carreteres i ferrocarrils que es van succeir al llarg de la centúria, no va ser totalment transitable fins l'any 1896.⁵

Aquesta realitat obligava a dedicar la major part de la terra de conreu a la producció d'autoconsum, bàsicament cerealística,⁶ però caracteritzada pel policonreu destinat a abastir les necessitats de la població local. Aquesta realitat presenta, però, una excepció molt notable i encara poc estudiada: la vinya i la producció vinícola.⁷ El fet que l'Urgellet es trobés al límit altitudinal de la vinya va provocar una especialització en aquest producte, que es convertí en el principal cultiu comercial de l'àrea, ja que era una notable font d'ingressos a partir de la venda de vi a les terres més altes on el seu conreu no era possible: Andorra i la Cerdanya.⁸ Aquesta especialització la documentem des de segles enrere, clarament durant tota l'època moderna, i ens preguntem fins a quin punt els canvis en el clima

2. Més enllà de la gran plana de la Cerdanya, el relleu del Pirineu, abrupte i amb nombroses valls estretes, presenta poques zones planeres que hi siguin equiparables.

3. Sobre la situació agrària al segle XIX, vegeu els diferents treballs de Jordi Nistal (2002: 9-21; 2008: 65-90). Sobre l'explotació forestal i el seu trasllat en forma de rais seguint el curs del riu Segre, vegeu Iniesta, Villaró i Feixa (1997). En referència a les dificultats per a l'explotació i exportació de la riquesa minera, vegeu Obiols (2012) i Obiols i Porredon (2019).

4. Vegeu-ne unes descripcions excepcionals escrites per Josep Zulueta l'any 1890 a Gascón (2010).

5. Sobre el procés de construcció de la carretera, vegeu Obiols, Fité i Porredon (2019). La carretera ja es trobava oberta fins a Ponts en aquell moment, però no encara les que comunicaven amb Andorra i la Cerdanya. Sobre aquesta darrera ruta, l'any 1906 s'escrivia que «el camí es de ferradura; dura estones que va just pel cantell de l'abisme perquè no pot anar per altra banda; si la bística travelava, pegariem cap dret dins el riu, cent o docents o tres-cents paums endins» (Alcover 2006: 85).

6. En són bons exemples alguns topònims, com les partides de Segalers i el Segalar, a la Seu d'Urgell i el Pla de Sant Tirs, respectivament, o el pla de Garbes, a Adrall.

7. Sobre les característiques de l'activitat agrària de l'Urgellet a mitjan segle XIX, vegeu Nistal (2008).

8. Ja el 1570 s'esmentava el vi com el principal producte comercial que exportava la Seu d'Urgell (Obiols 2019: 130-131), i aquesta realitat es va mantenir fins al segle XIX. Pel que fa a l'exportació cap a la Cerdanya, per exemple, vegeu-ne una citació de 1787 a Vigo i Puig (1999: 130). També el 1821 s'esmenten, entre les produccions agràries de la ciutat, «los vinos blancos, buenos; y los tintos, regulares y sobrantes, de los que se proveen el valle de Andorra y parte de los pueblos de la Cerdaña». Arxiu Comarcal de l'Alt Urgell (en endavant, ACAU), Ajuntament de la Seu d'Urgell, Registre de correspondència, 4 de maig de 1821.

vinculats a la petita edat del gel van poder tenir influència en aquest fet.⁹ L'arribada de la fil·loxera el 1890 i la ràpida destrucció de la vinya van implicar una redefinició del model agrari de l'Urgellet, que va acabar especialitzant-se i concentrant la producció en els prats de dall, per a l'alimentació de les vaques lleteres i la transformació de la llet en productes elaborats, com formatges i mantega.¹⁰

La Ribera de la Seu, però, presenta un règim pluviomètric no pas gaire abundant, la qual cosa condiona el desenvolupament agrari a les possibilitats de creació d'infraestructures de regadiu que permetin millorar els rendiments i introduir diferents conreus.¹¹ Malgrat l'existència de recs des de l'alta edat mitjana, sembla que van ser les polítiques il·lustrades del segle XVIII les que van establir les bases del destacable augment de l'àrea irrigada que es va produir a partir de la construcció de canals durant el segle següent.¹²

Un cop iniciat el segle XIX i després de la guerra contra els francesos, les polítiques dirigides a incrementar el regadiu trobaven l'impediment de la delicada situació econòmica de la monarquia. Per fer-hi front, es va promulgar el Reial decret de 19 de maig de 1816, un marc legislatiu fonamental per entendre moltes de les iniciatives que van materialitzar-se en els anys immediatament següents arreu del país. El Decret especificava que la Corona no disposava dels recursos «para costear la dispendiosa obra de las acequias» i, «desengañado de que el Tesoro público rara vez se hallará con sobrantes para emprender las obras de riego», disposava la renúncia al cobrament de les càrregues econòmiques que pertocarien a la Corona per tal d'incentivar els ajuntaments, els capítols eclesiàstics i els particulars a sufragar aquestes infraestructures amb els seus propis recursos.¹³

Acollint-se a les disposicions del Decret, entre d'altres, en aquest moment es va construir l'anomenat canal de l'Olla i Segalers,¹⁴ que rega les partides homònimes i bona part dels termes d'Alàs i la Seu d'Urgell, al marge esquerre del Segre.¹⁵ En aquest article analit-

9. Sobre aquesta època, vegeu Obiols i Gascón (2018). És significativa l'apreciació que fa Joan Trigall l'any 1603 en parlar de la Cerdanya, quan, després de justificar que l'exportació dels cereals cerdans permetia la importació de vi, la qual cosa feia innecessari cultivar vinyes, especifica que «creo se criarían ahora como en los tiempos antiguos, según lo dize el vulgo, y aún oy ay una fuente, a no mucho trecho de Pucerdán, que por la dicha razón se llama la fuente de las Viñas, argumento evidente que las había por allí» (Simon i Obiols 2020: 86-87).

10. Sobre aquest procés, vegeu Gasch i Nistal (1991); Nistal i Calvo (2001: 208-212), Gascón (2015) i Del Màrmol (2016).

11. Nistal (2002: 9-10).

12. Vegeu-ne alguns apunts a Nistal (2002: 12-15). En aquestes mateixes dates, a la Cerdanya s'indicava que «los prados artificiales serían muy convenientes y muy fácil su práctica, pudiendo regarse cuasi todo el terreno llano, si se sabían conducir las aguas de tantos ríos y arroyos como hay» (Vigo i Puig 1999: 105, 129, 139 i 157). Tot i això, ja l'any 1603 s'explicitava que el riu Segre «riega los hermosos y verdes prados que están por sus frescas riberas» (Simon i Obiols 2020: 82).

13. Martín 1819: 174-177.

14. Tot i que és habitual que el topònim s'escriu amb la forma «Segalés», hem optat per adoptar la de «Segalers», ja que és la que figura al *Nomenclàtor Oficial de Toponímia Major de Catalunya* i és també la més coherent amb l'origen etimològic del terme, relacionat, òbviament, amb el conreu de sègol en aquesta partida (Coromines 1987: 739).

15. El *Diccionario* de Pascual Madoz descriu breument el rec: «del Segre se toma cerca del puente de Bar un buen canal de riego que fertiliza la mayor parte de las tierras de Alas y Seo de Urgel, la cual tendrá un curso de 2 leg.» (Madoz 1985: 314).

zarem el context i el procés de construcció del canal¹⁶ els anys 1817 i 1818, una infraestructura construïda ara fa dos-cents anys i en ple funcionament fins a l'actualitat.¹⁷

El context immediat

En l'entorn que hem descrit, amb un règim pluviomètric escàs i una agricultura destinada bàsicament a l'autoconsum, les inclemències meteorològiques podien generar situacions particularment conflictives i desembocar en caresties i fams.¹⁸ Durant l'Antic Règim, la Ciutat d'Urgell acudia a les creences religioses per solucionar aquests problemes. Les rogatives als seus patrons, sant Ermengol i sant Ot, regides per uns protocols estrictes, servien per demanar la pluja o el temps serè, respectivament, en funció de les necessitats.¹⁹

Aquesta situació, ben freqüent durant els segles de l'època moderna,²⁰ es va produir de nou l'any 1817, ja que hi va haver una sequera generalitzada i destacable arreu del país.²¹ Així, el dia 8 d'abril,²² «atendida la universal secada de toda España, y de consiguiente de esta ciudad y comarca, se presentaron los pueblos comarcanos a este Ayuntamiento para pedirle se hiciesen rogativas según costumbre al patrón San Ermengol, para que nos alcanzasse del Señor la lluvia necesaria al fin puedan los trigos, que están ya en peligro de perderse, fructificar; y las viñas padecer, aunque no tanto, algún peligro». El rígid protocol seguit en aquests casos, amb diverses ambaixades entre els representants municipals i el capítol de canonges de la catedral, es va posar en marxa tot seguit.

16. El procés de creació del canal va ser descrit sumàriament per Josep Espar, que, malgrat que no va esmentar les fonts que utilitzava, va consultar, indubtablement, les escriptures de la Comunitat de Regants, ingressades recentment a l'Arxiu Comarcal de l'Alt Urgell. Vegeu-ho a Espar (1978: 163-165). També podem trobar un resum d'aquest procés, sense notes però amb un destacable buidatge documental degut al mateix Josep Espar (1966), en un article publicat com a anònim al programa de Festa Major de la Seu d'Urgell.

17. L'any 2018, amb motiu del dos-cents aniversari del canal, la Comunitat de Regants va ingressar la seva documentació a l'Arxiu Comarcal de l'Alt Urgell, on l'autor d'aquest article va oferir una conferència sobre la creació del canal. L'any següent, amb motiu del desè aniversari de l'Institut d'Estudis Comarcals de l'Alt Urgell, el mateix autor, juntament amb Francesc Isern, membre de la Junta de la Comunitat de Regants, van fer una visita guiada pel canal, des de la Seu d'Urgell fins a Alàs. Aquestes dues activitats van servir de base per a l'elaboració d'aquest article, que completa i precisa les informacions disponibles en aquell moment. A més de l'agraïment especial a Francesc Isern, profund coneedor del canal de l'Olla i Segalers, també volem fer palesa l'ajuda oferta per Albert Villaró i Maria Rodríguez en la identificació d'altres canals de rec esmentats a l'article.

18. Ja l'any 1570 el jurista urgellenc Jeroni Grau feia notar la importància de garantir el proveïment de cereals, que constituïen l'aliment bàsic per a la major part de la població, per tal d'evitar problemes majors que es podrien derivar de la seva escassetat. Vegeu-ho a Obiols (2019: 102 i 117). Sobre el proveïment de cereals en aquesta època a la Seu d'Urgell, vegeu Xam-mar (2010b).

19. Vegeu alguns exemples de rogatives a sant Ot i a sant Ermengol a Xam-mar i Company (2006-2007) i Xam-mar (2010a), respectivament.

20. Vegeu-ne alguns casos a Rama (2012).

21. Barriendos (2005: 25-27).

22. Els batlles dels pobles ja s'havien personat a l'Ajuntament el dia 7. ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Llibre d'actes de 1816 a 1820, p. 124-125.

Amb una actitud i una estètica molt barroques, les pregàries i processons amb l'urna que contenia les relíquies del sant s'anaven succeint i intensificant a mesura que passaven els dies i es mantenia la sequera. El 28 d'abril,²³ amb la presència dels pobles de la comarca, amb les creus tapades, els cristos endolats i l'urna del patró «cubierta de un tafetán morado», es va fer la segona processó a la capella de Sant Ermengol del Prat de Segre, mentre continuaven les rogatives matí i tarda a la catedral. Finalment, després de gairebé un mes, «empezó a llover el día 3 del subsiguiente mayo²⁴ y, habiendo continuado el día siguiente en términos que quedó remediada la urgente esterilidad que se padecía, determinó el Ayuntamiento suspender las rogativas». El dia 17 es va fer la funció de gràcies, novament amb la presència dels pobles, en la qual es va treure l'urna reliquiari en processó pels carrers de la ciutat.²⁵

La urgència s'havia solucionat, però el problema de fons continuava latent: les freqüents sequeres implicaven la reiteració d'aquestes pràctiques de pietat popular, amb resultats incerts i, sobretot, amb el perill evident que la tan desitjada pluja arribés massa tard i ja no permetés salvar les collites.

La decisió

Aquesta situació, dramàtica per a l'economia agrària i que s'anava repetint periòdicament des de feia segles, va trobar en aquell moment el terreny abonat per ser revertida de manera definitiva. El Reial decret de 1816 ofería facilitats per a la construcció d'obres de regadiu i aquest marc legislatiu, juntament amb la sequera de la primavera de 1817, va ser el factor detonant per a la construcció d'un nou canal a l'obaga, als termes d'Alàs i la Seu d'Urgell. El dia 26 de maig de 1817 es van congreguar a la casa de la Ciutat d'Urgell una setantena de propietaris de la població. És destacable la data de l'acord, encara no deu dies després de les funcions litúrgiques que es van fer en acció de gràcies per la pluja, aconseguida després de tants dies de rogatives a sant Ermengol.²⁶ De la mateixa manera, és ben significatiu que l'encapçalament del conveni en el qual els propietaris es comprometen a iniciar aquest gran projecte es fes «en el nombre de Dios todopoderoso y del bienaventurado San Armengol, tutelar de la obra hacedera».²⁷ La innovació tecnològica en-

23. El dia 25 s'havia acordat fer aquesta funció de dol, tal com era costum. ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Llibre d'actes de 1816 a 1820, p. 152-153.

24. L'acord per suspendre les rogatives amb motiu de la tan esperada pluja, però, data del dia 2 de maig. ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Llibre d'actes de 1816 a 1820, p. 157-158.

25. Totes les dades no esmentades i la resta de la crònica d'aquestes rogatives procedeixen d'ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Llibre de Notes, f. 205v-207v. Vegeu l'acord per fer la funció de gràcies a ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Llibre d'actes de 1816 a 1820, p. 170.

26. Habitualment s'ha datat aquesta magna assemblea al dia 1 de juny de 1817. Certament, el document notarial que n'acredita els acords porta aquesta data, però el mateix document especifica que «en el día veinte y seis del mes de mayo próximo pasado, con orden y asistencia del magnífico bayle de esta ciudad, se congregaron en el salón de las Casas Consistoriales de la misma y allí acordaron y convinieron el proyecto concebido». ACAU, Comunitat de Regants del Canal de l'Olla i Segalers, lligall d'escriptures originals, f. 2.

27. ACAU, Comunitat de Regants del Canal de l'Olla i Segalers, lligall d'escriptures originals, f. 2.

cara no havia substituït la fe i la confiança en la intercessió del sant patró per aconseguir la pluja.

L'acord tenia l'objectiu d'«aumentar las producciones de las tierras situadas en las partidas de Segalés, Camparnau, Río de la Coló, Sardina, Olla, Torres, Malasanch, Formiguera y Talaras» i constava de deu punts:

1. L'objectiu era construir «un canal o assequia de riego de doce palmos de ancho y cinco de profundidad, empesando bajo la Quera, en el puesto llamado Canemàs de Vilanova, y en el puesto donde se halla una señal de cal a una roca que está dentro del río Segre [...] hasta el río de Estaó».²⁸ El canal s'hauria de construir «con pared de buena pisarra o piedra, de quatro palmos de ancho y la elevación necesaria», amb els fonaments que requerís el terreny i «poniéndole tierra a la parte interior del canal, bien pisonada para que no filtre el agua, haciéndose minas con bóvedas de cal y canto en todos los pasos que se considere más útil la mina que la construcción de puentes»,²⁹ salvant els passos dels camins rals i dotant l'obra de desguassos en trams regulars.

2. Per finançar l'obra es va optar per un redelme: els interessats van acordar que «se imponga un deseno en todos los frutos que produzcan las tierras de los propietarios que se hallan bajo la línea de la assequia y disfrutarán del beneficio del riego».³⁰ L'especificació sobre la forma de pagar-lo ens aporta informació interessant sobre el policonreu de la zona en aquell moment: «Este deceno se deberá pagar en esta forma: los que pagan ya diesmo eclesiástico, en el modo que ya se exige, y los restantes, a saber: las abichuelas que se cogen en bayna, vulgo tabella, en paneras o sacos, de cada diez, uno, y de las que se cogen en rama, vulgo con mata, y generalmente de todas las demás legumbres de que se hacen montones, de cada diez, uno; de las patatas, de cada diez paneras, una; de heno, vulgo fé, de cada diez pasos, uno; el maíz, vulgo blat de moro, de cada diez paneras o piñas, una; el mijo y fejol, de cada diez, una en garba».³¹ Alhora, s'especificava que en cas que es destinés una part considerable d'alguna peça de terra a horta, aquella «deberá contribuir el deceno no con verduras, sino con granos o dinero equivalente a lo que produciría aquella finca sembrada de trigo».

3. Es buscarien els diners necessaris per a les obres, i el producte del redelme s'aplicaria a retornar el deute contret.

4. El redelme es pagaria fins a l'extinció del deute, «y aún un año o dos más, para hacer un fondo y poder atender con él a los gastos de la reparación y conservación de la obra».

5. El terreny per on passaria el canal i quatre pams més al costat que mirava al riu Segre serien pagats amb els fons de l'obra.

28. En diferents documents trobem indistintament els noms de «riu d'Estaó», «riu de Segars» i «riu de Casanoves», que es refereixen, però, al mateix curs fluvial, al límit entre els municipis de la Seu d'Urgell i d'Arfa (actualment, Ribera d'Urgellet).

29. Sembla que el canal es va construir íntegrament descobert i que per travessar els barrancs es van edificar ponts. Molts d'ells han estat refets modernament, però alguns encara conserven l'estructura antiga, amb destacables voltes de pedra seca que suporten el pas de l'aigua damunt seu i que mereixerien la seva catalogació i protecció patrimonial.

30. El redelme va ser també la forma escollida per pagar l'allargament del rec de Castellciutat cap a Montferrer (Nistal 2002: 15-16).

31. En el cas del redelme que va començar a pagar l'any 1826 Cal Rei de Montferrer, hi trobem esmentats el blat, el vi, els fesols, el sègol i l'herba (Catalán 2002: 24).

6. Tots els propietaris s'haurien de donar l'aigua els uns als altres sense cap pagament en contraprestació. Si calgués travessar les parcel·les d'algun propietari no interessat en el rec, el terreny ocupat es pagaria amb els fons de l'obra.

7. Totes les finques dels propietaris que no volguessin pagar el redelme quedarien perpètuament excloses del dret d'aigua, llevat que es pagués el doble d'anys de redelme dels que haurien pagat els iniciadors de l'obra.

8. Els danys causats per trencaments accidentals del canal serien sufragats amb els fons de l'obra.

9. Tots els propietaris dels terrenys per on passés el canal «deverán limpiarlo si quieren hacer suyo el lodo o llac». En cas contrari, la neteja es faria a càrrec de l'obra, si no es trobés algú que s'oferís a fer-la a canvi d'aquest llot.³²

10. Per a l'execució i direcció de l'obra es crearia una junta o comissió de deu membres, presidida pel batlle de la ciutat. Entre altres funcions, la junta seria l'encarregada de buscar el capital necessari; comunicar l'acord als propietaris interessats d'Alàs perquè el subscriuissin i incorporessin dos representants seus a la junta; arbitrar les disputes que poguessin sorgir entre els regants i definir les condicions que es posarien en una hipotètica entrada de regants aigües avall, als termes de Nabiners, Arfa i el Pla.

La Junta va quedar formada pels priors dels convents de Sant Domènec, fra Tomàs Pi,³³ i de Sant Agustí, fra Francisco Moles, i pels propietaris Ignacio Solans, Gervasio Fonoll i Mages, Ignacio Alenyà, Francisco Parramon, Josep Mir, àlies *Massana*, Isidro Alvinyà i Pablo Moles, àlies *Hortolanet*. El dia 1 de juny el projecte era elevat a escriptura pública i signat pels setanta-dos veïns de la Seu d'Urgell. El dia 15 s'hi van sumar trenta-sis veïns d'Alàs, que van nomenar representants seus a la Junta Pedro Graviel i Agustín Ortadó, i el 18 de desembre encara s'hi van adherir sis propietaris més.³⁴

L'obtenció de permisos

Un cop decidit el projecte i les seves característiques, calia obtenir tots els permisos necessaris. El 29 de juny els propietaris es van dirigir a l'Ajuntament de la Seu d'Urgell per demanar «que se digne tomar la indicada obra baxo de su protección; y pareciendo más conforme promover esta solicitud a nombre del Ayuntamiento que no de los particulares interesados», es va acordar que la corporació demanaria el permís corresponent al capítol general del Principat.³⁵ Aquest responia el 15 de juliol, però demanava dades més precises

32. Aquesta disposició ens fa adonar de la importància i l'escassetat dels adobs necessaris. Sobre les diverses pràctiques utilitzades per abonar i fertilitzar les terres, vegeu Nistal (2008: 70-72).

33. L'any 1815 fra Tomàs Pi havia estat confirmat com a prior del convent (Echarte 1996: 126).

34. ACAU, Comunitat de Regants del Canal de l'Olla i Segalers, lligall d'escriptures originals, f. 2-10v.

35. L'Ajuntament va redactar la sol·licitud aquell mateix dia. ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Llibre d'actes de 1816 a 1820, p. 175-176; Registre de correspondència, 29 de juny de 1817. Totes les gestions d'aquest moment inicial les va encapçal·lar l'alcalde de la ciutat, que encara un segle més tard ostentava el títol de «presidente nato» de la comunitat de regants. ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Llibre d'actes de 1919-1920, f. 74-74v. Agraïxo aquesta notícia a Daniel Fité Erill.

sobre la iniciativa i indicava que «es forzoso levantar antes el plano del proyecto de las obras y del terreno».³⁶

Aquesta petició era resposta l'11 d'agost següent i, entre altres qüestions, s'exposava que l'única dificultat de l'obra consistia a «romper algunos pedazos de peñas desde su principio hasta delante la presa de la asequia del molino del lugar de Alàs»,³⁷ que caldria prendre una quantitat de tres moles d'aigua, que el canal permetria regar uns mil jornals de terra, que el total de la despesa oscil·laria entre 12.000 i 15.000 lliures, i que l'obra podria estar acabada la primavera següent. En relació amb la necessitat de fer un plànol, s'exposava, sense embuts, que «los interesados se han propuesto todo ahorro en la construcción de la citada obra y, por consiguiente, nunca han pensado en sufrir el gasto que les causaría la formación de un plano del proyecto de las obras y del terreno, y consideran tener suficiente con haber mandado tirar y señalar la línea del nivel por donde debe pasar la asequia para llevarla a su debida efectua-ción».³⁸ El dia 19 el capità general autoritzava la construcció del canal, però la condicionava a l'acord previ dels interessats amb el batlle general d'aigües de Catalunya, encarregat d'administrar el Reial Patrimoni al Principat, a qui l'Ajuntament va acordar escriure per aquest motiu.³⁹

La gestió, però, no es va executar fins el dia 27 d'octubre, quan els particulars van fer saber que diposaven ja de la «proporcion de caudales para emprender la obra».⁴⁰ Aquell mateix dia l'Ajuntament va dirigir al batlle general una representació que finalitzava amb l'exposició dels motius que feien recomanable «emprenderla antes de entrar en los rigores del próximo invierno»: per una banda, la possibilitat de regar durant la primavera següent; per l'altra, donar feina en els treballs de construcció «a muchos brazos que estarían ociosos quasi toda esta temporada, eximiéndoles con ello de la triste y lamentable mendiguez que amenaza la estación».⁴¹

36. ACAU, Comunitat de Regants del Canal de l'Olla i Segalers, lligall d'escriptures originals, f. 13-14.

37. Es tracta de l'indret anomenat Roc del Cantarull, el pas més abrupte i complicat en tot el traçat del canal, on la roca cau pràcticament a plom sobre el riu Segre. Ja l'any 1543 s'esmenta «la rocha dita de Quarterull». ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Pergamins, 5 de febrer de 1543. Agraeixo aquesta notícia a Carles Gascón Chopó.

38. ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Registre de correspondència, 11 d'agost de 1817.

39. ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Llibre d'actes de 1816 a 1820, p. 232; Comunitat de Regants del Canal de l'Olla i Segalers, lligall d'escriptures originals, f. 15-15v.

40. ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Llibre d'actes de 1816 a 1820, p. 250-251.

41. ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Registre de correspondència, 27 d'octubre de 1817. Sembla habitual en aquella època l'existència de pobres de solemnitat, que sobrevivien demanant caritat i exercint les pràctiques pseudolaborals més diverses, sovint només a canvi de la manutenció personal. Vegeu-ne un exemple de 1832, referent a uns tremen-tinaires de Tuixent que venien herbes i productes resinosos caminant fins a l'Empordà, a Obiols (2020). En referència a les emigracions laborals temporals, molt habituals, pot sorprendre trobar emigrants i immigrants al mateix temps. L'any 1829, per exemple, documentem dos homes de Vilanova de Banat que es dirigien al pla de Barcelona per treballar del seu ofici, «que és ofici de pagès», així com estrangers que havien entrat al partit de la Seu d'Urgell «con el fin de trabajar en la siega». Les quadrilles de segadors eren prou nombroses, com trobem el 1834 (45 homes de la vall de Castellbò comandats per José Cerlavós per anar a segar al Poal i Linyola, per una banda, o 40 homes dirigits per Francisco Munt del Querforadat per segar a Torregrossa, per una altra). Igualment, documentem la presència d'estrangers que treballaven en oficis especialitzats, com el de serrador o el de miner. ACAU, Subdelegació de Policia de Seo de Urgel, Correspondència, 14 d'abril i 16 de juny de 1829, 2 de setembre de 1830 (cercadors de mines italians), 12 d'octubre de 1831 (serradors francesos), 1 i 20 de juny de 1834. Vegeu altres exemples d'emigració laboral temporal a Frigolé (2006: 25-67).

El 12 de novembre el batlle general demanava informació més concreta sobre el projecte.⁴² Cinc dies més tard l'Ajuntament acordava respondre'l «encareciendo con todo esmero a dicho señor el pronto despacho, por entenderse convenir mucho para la quietud y tranquilidad de la ciudad el emprender en breve la tal obra», comunicació que es va enviar l'endemà mateix.⁴³ Finalment, el dia 13 de desembre el batlle general comunicava que «no tengo inconveniente en que desde luego se principien los correspondientes trabajos para el riego», i demanava novament altres informacions per elevar la petició al rei.⁴⁴ L'Ajuntament va acordar comunicar aquesta disposició als comissionats de l'obra i arxivar-la amb la resta d'antecedents de l'assumpte.⁴⁵

El procés de construcció i finançament

Finalment, s'havien conclòs les gestions necessàries i es podia tirar endavant la construcció de l'obra. El 10 de febrer s'acordava comunicar al corregidor de Puigcerdà que «va a empezarse en breve la obra del riego».⁴⁶ Així es va fer l'endemà, quan se li va remetre un breu resum de les gestions realitzades fins a aquell moment, alhora que se l'informava que «van a principarla en breve, teniendo ya dadas a estajo las porciones en que se ha repartido su totalidad, al efecto de concluirla más en pronto y hacer con ello este beneficio al público, ocupando assí muchos brazos».⁴⁷ Més enllà d'aquest detall, poca cosa sabem sobre la planificació i el desenvolupament de la construcció. Tangencialment, hem pogut localitzar el nom de l'enginyer de l'obra, «Jayme Guió, ingeniero del nuevo riego de esta ciudad»,⁴⁸ però no coneixem les seves tasques concretes ni l'organització dels equips de treball que van intervenir-hi.⁴⁹ Uns equips de treball —cal dir-ho— que semblen més que destacables: el 6 de març de 1818 s'informava el capità general que «con aplauso universal y alegría de todo el vecindario, en la semana pasada se dio principio a tan importante obra, siendo más de 300 los que están empleados en su construcción».⁵⁰

42. ACAU, Comunitat de Regants del Canal de l'Olla i Segalers, lligall d'escriptures originals, f. 16-17.

43. ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Llibre d'actes de 1816 a 1820, p. 255; Registre de correspondència, 18 de novembre de 1817.

44. ACAU, Comunitat de Regants del Canal de l'Olla i Segalers, lligall d'escriptures originals, f. 18-19.

45. ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Llibre d'actes de 1816 a 1820, p. 291-292.

46. ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Llibre d'actes de 1816 a 1820, p. 350-351.

47. ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Registre de correspondència, 11 de febrer de 1818.

48. El nom va aparèixer secundàriament quan Jaime Guió va actuar com a pèrit en valorar les afectacions d'un canvi de traçat al camí ral, al seu pas per Torres d'Alàs. Vegeu-ho a l'Arxiu Comarcal de la Cerdanya, Corregiment de Puigcerdà, Correspondència rebuda de diverses autoritats del partit de la Seu d'Urgell, 30 de març de 1818.

49. En l'escriptura fundacional del rec ja s'especificava que discorreria «por los puntos o toques de cal que se hallan señalados en dichas partidas, hasta el río de Estaó», tasca que no sabem qui va dirigir i que implicava els coneixements tècnics necessaris per garantir el desnivell mínim per no perdre extensió de regadiu, però imprescindible per assegurar la circulació correcta de l'aigua. ACAU, Comunitat de Regants del Canal de l'Olla i Segalers, lligall d'escriptures originals, f. 2v.

50. Tot i que en aquesta comunicació l'Ajuntament indicava que enviaria regularment informació sobre el progrés de l'obra, no hem localitzat cap altre enviament en aquest sentit. ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Registre de correspon-

Creiem que aquestes xifres, que podrien semblar exagerades, es deuen ajustar a la realitat amb prou fidelitat. L'anunci de l'inici de les obres i la voluntat d'executar-les amb rapidesa devien generar un notable efecte crida que va provocar l'arribada massiva de treballadors a la ciutat. Ja el dia 21 de febrer l'Ajuntament en deixava constància en observar que havien augmentat «de algunos días a esta parte el número de pobres mendigantes, así hombres como mugeres y niños, de las tierras bajas, singularmente de los corregimientos de Cervera y Lérida, en número tan considerable como que se calcula serán en el día de 400 a 500», fet que generava problemes de convivència, alguns robatoris i el temor de problemes sanitaris. Es va acordar que en el termini de vint-i-quatre hores haguessin de marxar de la ciutat «todos menos los que estén alistados y se hallan travajando en la obra del nuevo riego», si no volien ser presos.⁵¹ El mateix dia l'Ajuntament comunicava al governador militar de la plaça que «necesita el auxilio de la Esquadra de Mosos que está destinada a la ciudad», per tal de garantir la tranquil·litat.⁵²

Els temors no van tardar a confirmar-se. El dia 4 de març els metges de la ciutat informaven que «se mueven en ella unas enfermedades llamadas vilioso-nerviosas en los adultos y fiebres catarrales en los párvulos, provenientes, según conceptúan, de la infelicidad en que viven varios de los forasteros pobres de las tierras bajas, corregimientos de Cervera y Lérida, que han quedado en la ciudad con ocasión de estar empleados en el nuevo riego que se está haciendo». Es va acordar prendre les disposicions oportunes perquè tots els malalts fossin conduïts a l'hospital de caritat i perquè es fes marxar de la ciutat a tots els que no treballessin a les obres, i no se'ls permetés tornar. Pel que fa als treballadors del rec, es va acordar que «se les amoneste y prevenga que, de los jornales que ganen, hagan olla para comer algo de cocido y caliente a lo menos una vez al día, y que en las casas que vivan se acomoden y duermen con la limpieza y comodidad que sea posible». Al mateix temps, s'acordava preveure els llits i la roba necessaris per organitzar dues sales al Sant Hospital, una per a homes i una altra per a dones, i també netejar els carrers i passar revista diàriament per assegurar el compliment d'aquestes disposicions.⁵³

En l'estat actual de la recerca, no coneixem altres dades sobre les obres ni sobre la seva evolució. Per altra banda, les malalties que es van estendre per la ciutat no n'eren exclusives: el 21 de febrer el capità general ja havia enviat un edicte imprès a fi d'evitar «la enfermedad *tipbus petequialis*, que dice amenazar la reunión de mendigos».⁵⁴ Alhora, els informes sanitaris enviats setmanalment per la ciutat al corregidor de Puigcerdà, de manera molt breu i poc explicativa, ens fan saber que el 7 de març les malalties i febres s'experimentaven «de algunos días a esta parte», que una setmana més tard «no toman incremen-

---

dència, 6 de març de 1818. El dia 14 el capità general acusava recepció d'aquesta comunicació. ACAU, Comunitat de Regants del Canal de l'Olla i Segalers, lligall d'escriptures originals, f. 20-20v.

51. ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Llibre d'actes de 1816 a 1820, p. 354-355.

52. ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Registre de correspondència, 21 de febrer de 1818.

53. ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Llibre d'actes de 1816 a 1820, p. 361-363.

54. ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Llibre d'actes de 1816 a 1820, p. 363-364.

to ni manifestan malignidad» i que a partir del 18 d'abril van començar a disminuir.⁵⁵ Per altra banda, sembla que aquesta epidèmia va generar alguns episodis d'alarmisme i la percepció social va magnificar-ne els efectes, que van existir realment, però van ser moderats en el context sanitari i demogràfic d'aquell moment.⁵⁶

També coneixem poques dades sobre la gestió del sistema de reg. El 1824 es van elaborar unes directrius força genèriques sobre la distribució i l'aprofitament de l'aigua, acordades entre la Junta i el corregidor de Puigcerdà,⁵⁷ i sabem que el 1826 es va aprovar un reglament, del qual, malauradament, no coneixem el contingut.⁵⁸

El pagament de les obres es va allargar durant anys. El sistema previst inicialment implicava el cobrament del redelme, la recaptació del qual, si més no en algunes ocasions, s'arrendava al més donant, cosa que el feia poc rendible.⁵⁹ El 1825 es va crear una comissió per modificar aquest sistema, la qual va elaborar una llarga exposició sobre el tema. Es considerava que el pagament del redelme era perjudicial perquè bona part del seu import es destinava a la seva pròpia recaptació, i també injust, perquè no el pagaven les terres que no es cultivaven, les vinyes que encara no produïen, ni els terrenys erms. L'alternativa que es va proposar va ser el pagament d'una pensió anual de dos duros per jornal. Aquest document ens aporta un conjunt d'informacions interessants: en aquell moment es calculava que el canal afavoria uns 1.800 jornals de terra. Es preveia que seria necessària la recaptació de 31.870 lliures, que es repartirien de la manera següent: 19.270 per als capitals, 3.000 per a les pensions vençudes, 6.000 per al pagament del terreny que ocupava el canal, 1.900 per a les seves modificacions i el seu manteniment, 2.000 per als interessos que calgués pagar fins al retorn del deute i 700 per a les obres que calia fer a la presa de l'aigua.⁶⁰ Un cop fets els càlculs pertinents, la comissió va arribar a la conclusió que amb el sistema vigent s'hauria de pagar el redelme durant quaranta-cinc anys, mentre que la pensió de dos duros anuals permetria obtenir la totalitat de l'import en un termini de poc més de cinc anys.⁶¹ Després de veure els avantatges d'aquest nou sistema, els propietaris de la Seu van obligar-se, en una escriptura pública del 25 de març d'aquell 1825,⁶² a fer el pagament

55. Vegeu els esborrany d'aquestes comunicacions a ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Registre de correspondència de 1818, primer full del quadern.

56. Pometti (2019: 651-659). L'autor titula aquest apartat, significativament, «Las "calenturas nerviosas" en 1818: el rumor del contagio».

57. El ban va ser publicat a la Seu el dia 3 de maig. ACAU, Comunitat de Regants del Canal de l'Olla i Segalers, lligall d'escriptures originals, f. 25-28.

58. Al llarg del mes d'octubre de 1826 la proposta de reglament va superar els diversos tràmits necessaris fins a l'aprovació definitiva feta pel rei. ACAU, Comunitat de Regants del Canal de l'Olla i Segalers, lligall d'escriptures originals, f. 29-30v.

59. Vegeu-ho, per exemple, en les condicions per a l'arrendament de 1821-1822. ACAU, Comunitat de Regants del Canal de l'Olla i Segalers, lligall d'escriptures originals, f. 21-24v.

60. Tot i que al document hi figura clarament la quantitat total de 31.870 lliures, la suma de tots els imports desglossats fa un total de 32.870. Aquest import és especialment significatiu si tenim en compte que la previsió inicial de la despesa oscil·lava entre 12.000 i 15.000 lliures, tal com hem vist.

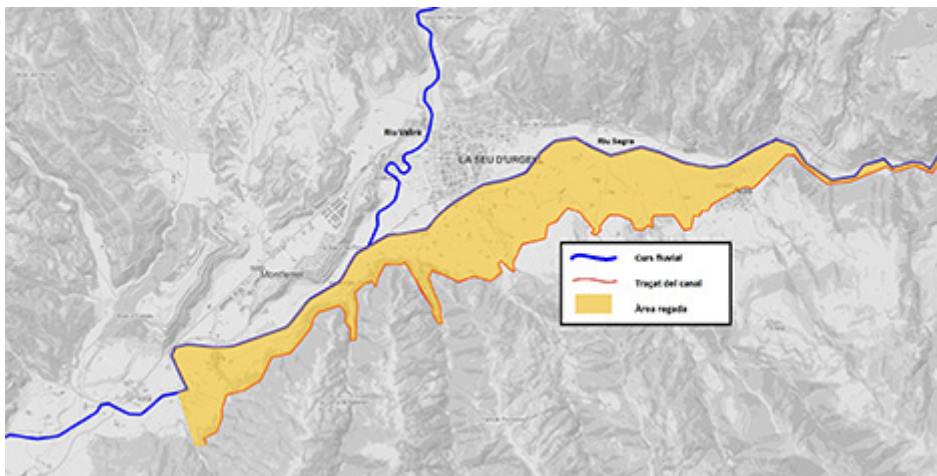
61. ACAU, Comunitat de Regants del Canal de l'Olla i Segalers, lligall d'escriptures originals, f. 31-34.

62. ACAU, Comunitat de Regants del Canal de l'Olla i Segalers, lligall d'escriptures originals, f. 35-38v.

de dos duros anuals per jornal de terra, i els d'Alàs van fer-ho el 10 d'abril següent.⁶³ La implantació d'aquest sistema va fer necessària la recanació de totes les terres que gaudien del rec, un treball sistemàtic que va fer l'agrimensor d'Arfa Bonaventura Ponsà i que, buidat sistemàticament, potser podria aportar dades d'interès per a l'estudi de la distribució de la propietat de la terra en aquest moment.⁶⁴

Molt recentment, la tesi doctoral de Josep Albert Planes ha fet noves aportacions per al coneixement d'alguns aspectes sobre el finançament de la construcció del rec en dates posteriors, amb alguns pagaments fets per particulars el 1837 i, encara, amb algun deute saldat amb la Junta el 1858.⁶⁵ Caldria determinar si aquests pagaments corresponen a obres en curs, a deutes endarrerits o al pagament de nous regants que no s'adherissin inicialment al projecte del rec i que estiguessin afectats per les penalitzacions econòmiques previstes a l'escriptura de constitució de l'any 1817.

Mapa 1. Àrea regada pel canal de l'Olla i Segalers.

Un context d'expansió del regadiu

Les infraestructures de regadiu es troben documentades a l'Urgellet des dels documents més antics que es conserven, datats a l'alta edat mitjana.⁶⁶ Al marge dels petits recs a prop

63. ACAU, Comunitat de Regants del Canal de l'Olla i Segalers, lligall d'escriptures originals, f. 39-41v. Vegeu el document original a l'Arxiu Històric de Lleida, districte notarial de la Seu d'Urgell, notari Josep Marquès, protocol 1825 (s-865), 10 d'abril de 1825; citat a Planes (2020: 111).

64. La recanació va implicar la dedicació de tres persones durant trenta-tres jornals de treball. ACAU, Comunitat de Regants del Canal de l'Olla i Segalers, lligall d'escriptures originals, f. 43 i seg.

65. Planes (2020: 111-113).

66. Oliver (2002: 43-43).

dels rius, sovint destinats a la producció de força motriu per moure molins fariners, hem de destacar dues notables infraestructures al terme de la Seu d'Urgell: la segla del Molí i la segla Boixadera, que, després de prendre l'aigua al marge esquerre del riu Valira i regar partides notables del terme de la ciutat, s'utilitzaven també per impulsar molins fariners i altres elements abans de desaiugar al riu Segre.⁶⁷

És amb les polítiques il·lustrades del final del segle XVIII, però, quan sembla que s'intensifiquen les iniciatives encaminades a la millora agrària de la Ribera de la Seu, especialment amb els intents de canalització del riu Segre⁶⁸ i la reivindicació i construcció de nous canals de reg, dels quals veurem alguns exemples per ordre cronològic.⁶⁹ Un primer cas fa referència als trams inicials del rec actualment anomenat dels Quatre Pobles. Tot i que es tenen notícies del projecte des de l'any 1777,⁷⁰ el 1786 el rec d'Anserall es va refer i allargar per poder regar les terres de la vila de Castellciutat, aigües avall del riu Valira.⁷¹ Uns anys més endavant, el 1804, a la Seu d'Urgell «se construí la asséquia per a regar las terras de las partidas del Firal, Andrevia y Graus de Parrota, habent-se comensat dita aséquia més amunt de la palanca de Ancerall, a la part de Calviñà».⁷² Aquest canal, per al qual se sol·licitava permís el 1803, es va construir a iniciativa dels propietaris de terres en aquelles partides, que sembla que en van sufragar directament les obres.⁷³

El Reial decret de 1816 i la important sequera de 1817 devien ser un incentiu notable per a la construcció de recs a l'entorn de la Seu d'Urgell. Si més no, ens ho fa pensar la coincidència de dates entre aquests dos fets i l'inici de les obres de diferents canals de regadiu, una associació de dates i de circumstàncies ben coneguda en algunes de les grans cons-

67. Podeu trobar una visió d'aquests elements, centrada especialment en l'època contemporània, però amb nombroses mancances i imprecisions en referència a èpoques anteriors, a Ganyet (2005: 15-19). Vegeu-ne també algunes citacions a Ganyet (2019: 42).

68. Tot i que els intents de control i canalització del Segre es van anar succeint des del segle XVI, no és fins al final del XX, entre les grans riudes del 1982 i les Olimpíades de Barcelona del 1992, en les quals la Seu d'Urgell va ser subseu olímpica, que el llit del riu va ser efectivament canalitzat entre el pont d'Alàs i la palanca de la Seu (Villaró i Gispert 1992: 34-45 i 74-77).

69. El 1779 la memòria redactada pel canonge Pedro Díaz de Valdés ja reivindicava la necessitat de construir canals de rec per augmentar la producció agrària a l'entorn de la ciutat (Bada 1982: 169 i 175).

70. En aquell moment trobem una concòrdia, ja que «pretendiendo la villa de Castellciudad, en virtud de sus privilegios, tomar porción de agua del río Balira, más arriba del monasterio o vicaría del lugar de Ancerall, para regar partida de su término», els de la Seu d'Urgell temien que aquesta captació pogués afectar el proveïment d'aigua a la ciutat, ja que les captacions que abastien la població es trobaven a una cota més baixa. ACAU, Ajuntament de la Seu, Arrendaments, any 1777, sense foliar.

71. Vegeu-ne la data concreta a la *Gaceta de Madrid* de 10 d'octubre de 1865, p. 1, on s'exposen detalladament els acords presos entre les quatre poblacions que es beneficiaven d'aquest rec. Aquest document ha restat inèdit fins a l'actualitat, i confirma i precisa les informacions de què es disposava en els estudis que s'havien realitzat sobre aquest canal (Nistal 2002; Catalán 2002).

72. ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Llibre de notes, f. 202. No obstant això, Ganyet (2019: 67) data aquesta captació a l'any 1916, segons ell vinculada principalment a la producció hidroelèctrica.

73. ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Llibre d'actes de 1800 a 1803, p. 262-262. Les obres ja havien finalitzat la primavera següent. ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Registre de correspondència, 28 de març de 1804.

truccions hidràuliques del país, com el canal de la Infanta⁷⁴ o el canal d'Urgell.⁷⁵ A escala local, el canal de l'Olla i Segalers és el més significatiu i destacat i, a més, els seus documents constitutius esmenten explícitament el Reial decret com a factor estimulador de la seva construcció, però en trobem altres exemples. Alguns els localitzem en localitats de la mateixa Ribera de la Seu: l'any 1817 es va allargar el rec d'Anserall i Castellciutat un tram més, fins a Montferrer;⁷⁶ però també d'aquell mateix 1817 és una altra iniciativa en un entorn proper però prou diferent: a la localitat de Lles, al Baridà, en una àrea muntanyosa i en una vall lateral del Segre, també es va optar per construir un nou rec que recollís les aigües de la muntanya, davant la insuficiència del canal antic per abastir les terres.⁷⁷

Posteriorment a aquesta data, es van continuar construint noves infraestructures de regadiu en aquesta àrea. El 1845 el rec que travessava els termes d'Anserall, Castellciutat i Montferrer es va allargar fins a Adrall, motiu pel qual va passar a anomenar-se, fins avui, rec dels Quatre Pobles,⁷⁸ i el mateix any es feien gestions per a la construcció del nou rec del Pla, un canal que, al marge esquerre del Segre i en una cota més baixa que el canal de l'Olla i Segalers, travessaria els termes de la Seu d'Urgell i d'Arfa i permetria regar la major part de les terres de conreu del Pla de Sant Tirs.⁷⁹

També en aquell moment es van fer altres ampliacions de recs preexistents. El rec de Santa Llúcia, que tenia la captació aigües amunt d'Anserall i discorria pel marge esquerre del Valira, sembla que es va allargar fins a la Seu d'Urgell el 1852,⁸⁰ i el canal de l'Olla i Segalers també va ser allargat l'any 1862, des del seu final al riu d'Estaó, per tal de regar el terme d'Arfa. Aquest allargament va comportar l'entrada d'un nou conjunt de propietaris amb una consideració jurídica diferenciada respecte als propietaris dels termes originaris, d'Alàs i la Seu d'Urgell.⁸¹

74. Gisbert (2014: 175) ens informa que la reunió en la qual es va decidir la seva construcció, emparant-se en el Decret de 1816, es va fer el 3 de maig de 1817, amb unes característiques pràcticament coincidents amb les del canal de l'Olla i Segalers.

75. Llobet (2009) publica alguns documents sobre unes obres inicials d'aquest canal, justament el 14 de maig de 1817.

76. *Gaceta de Madrid*, 10 d'octubre de 1865, p. 1.

77. El 16 de maig de 1817 una trentena de veïns i propietaris del terme de Lles firmaven una concòrdia per «fer de nou una sèquia per la qual se poden recollir i pèndrer las aigües dels rius nomenats Prat de la Clot de Carles y Orri dels Clots, de la montaña del terme de dit lloch, per a regar los referits prats y demés sia necessari, y repartir las aigües cada qual segons la tinguda de nostras propietats», amb el compromís de sufragar les obres necessàries amb diners i jornals, i també de mantenir el rec antic en funcionament. Arxiu Comarcal de la Cerdanya, Corregiment de Puigcerdà, Correspondència de la Intendència, 1817 (gener-juliol). Destaquem que la data d'aquest acord també és pràcticament coincident amb la de l'assemblea fundacional del canal de l'Olla i Segalers, just després de la sequera del mes d'abril de 1817.

78. Catalán (2002: 25).

79. Habitualment s'ha datat el rec del Pla a l'any 1847 (Nistal i Calvo 2001: 222; Nistal 2002: 15; Ganyet 2019: 80). Recentment, però, la tesi de Josep Albert Planes (2020: 110) aporta aquesta nova data, dos anys anterior, que correspondria a l'inici de les gestions per a la construcció del canal.

80. Ganyet (2019: 67).

81. Els regants dels termes de Nabiners i Arfa podien aprofitar l'aigua sobrant després de regar els termes d'Alàs i la Seu, prenent-la al barranc de Casanoves, on finalitzava originalment el canal; s'incorporaven dos regants d'Arfa a la Junta; tenien l'obligació de participar en el manteniment del canal en tota la seva extensió, i també de realitzar un pagament inicial de 3.000 lliures. Vegeu l'escriptura corresponent a ACAU, districte notarial de la Seu d'Urgell, notari Juan Bautista Juer

La Ribera de la Seu i el regadiu

Totes les dades que hem aportat permeten tenir una visió general de la importància i l'extensió del regadiu en aquell moment. Al marge dels grans recs, però, no podem obviar la presència de nombrosíssimes canalitzacions més petites, sovint vinculades a molins farieners o altres establiments com ara molins bataners o molines serradores, que també permetien regar la pràctica totalitat de les parcel·les de terra situades al costat dels rius.⁸² En el cas d'algunes valls laterals, el gran desnivell dels afluents del Segre i del Valira i, fins i tot, l'aprofitament de fonts cabaloses permetien fer arribar l'aigua fins als mateixos nuclis de població.⁸³ És el cas del rec de Lles, que ja hem vist, però també de la nombrosa i desconeguda xarxa de recs que aprofitava l'aigua de les fonts i els barrancs del Cadí, que, mantenint la cota de la collada més baixa per on passaven, portaven l'aigua a bona part de les terres del Querforadat, Cava i Ansovell, per exemple.⁸⁴ Uns altres casos serien els recs que arriben fins als nuclis d'Estamariu, Adraén o Pallerols, a una cota considerablement elevada sobre el nivell del riu.⁸⁵

Estrictament a la Ribera de la Seu, aquesta realitat també la trobem àmpliament representada. A més dels recs ja esmentats, entre els quals destaquen, per la seva magnitud, la segla del Molí i la segla Boixedera a la Seu d'Urgell amb les seves derivacions, entre les

---

y Guarda, protocol de 1862, tom I, f. 35-40v (15 de gener de 1862). El reglament del 1954 també especifica que després del barranc de Casanoves, en abandonar el terme de la Seu d'Urgell, el canal tenia la consideració de «secundario» (*Comunidad de regantes*, 1954: 3).

82. En seria un exemple el rec del Noc, als termes del Pont de Bar i d'Arsèguel, el qual, a més de la seva funció de regadiu, impulsava la minicentral hidroelèctrica dels Banys de Sant Vicenç i el molí bataner o noc, d'on prenia el nom i situat al pont d'Arsèguel, just enfront de la fàbrica de llanes que ha arribat fins a l'actualitat, a l'altre costat de riu. Fem notar que en aquest mateix indret, a una cota més alta, hi passa el rec del Solà, una extensa canalització amb una construcció molt remarcable, destruïda en part recentment en construir una central hidroelèctrica al Pont de Bar.

83. Uns casos molt singulars serien els d'Organyà i Figols, que aprofitaven com a aigua de boca i també com a força motriu la font Bordonera i la font de Codonyes, respectivament, surgències molt cabaloses utilitzades per al regadiu (Fiol 2004: 18-19).

84. Sense pretendre fer-ne un inventari, assenyalarem, d'est a oest, els recs que portaven l'aigua del torrent de les Planes, al peu de la canal Baridana, cap al Querforadat, passant pel collet Jussana, la Portella i el coll d'Eruga; el que travessa la Collada, vora Puig Rodon; el que des de la font del Bullidor va cap a Ansovell passant vora el santuari de Boscall, i, encara, el que permetia regar el prat de Sant Julià, sobre la Molina de Lletó, entre molts altres dels quals podem trobar restes en els punts més insospitats i que ens permeten comprovar que la muntanya va ser aprofitada de manera intensiva independentment del relleu, de l'altitud o de la distància fins als nuclis de població.

85. A Estamariu, l'aigua del rec de Baix arriba a la població, uns 150 m enlairada sobre el riu, però també s'han de tenir en compte, en aquesta mateixa població, els recs de Dalt i de Tacons. En el cas d'Adraén, el molí es troba a una cota un centenar de metres superior al riu, fins i tot a un nivell més alt que el poble, i l'aigua hi arriba des del torrent de Sant Salvador. A Pallerols, el rec de les Mainades, que impulsava també un molí vora la població, passa a una cota uns 200 m més alta que el riu. Apuntem que l'estudi sistemàtic de la xarxa de recs en petites valls de muntanya amb desnivells considerables podria aportar resultats sorprenents, ja que, malgrat l'escàs cabal disponible, aquestes infraestructures són nombrosíssimes i permeten portar l'aigua a una gran quantitat de parcel·les de terra. De la mateixa manera, seria convenient l'estudi material i tecnològic de les restes de canalitzacions encara visibles en aquests entorns, sovint amb enginyosos passos i ponts per travessar els rius quan l'existència d'accidents orogràfics ho feia necessari.

quals cal mencionar el rec dels Frares,⁸⁶ hem de tenir en compte moltes altres petites canalitzacions, com el rec del molí d'Alàs; els de Sant Pere⁸⁷ i Leucata, del Salit de Torell i de Sant Ermengol,⁸⁸ a la Seu d'Urgell; els de Sant Esteve, del Molí i del Trillar, a Castelliçutat; el de l'Horta i la segla de l'Obac a Montferrer, que prenen l'aigua del riu Valira i del canal principal del rec dels Quatre Pobles, respectivament; el del molí d'Arfa; els del molí de Cal Borda, la Reguereta i el del Mas d'Eroles, a Adrall; el del molí de la Parròquia, el del molí del Pla de Sant Tirs, el que des de la borda del Fuster de la Parròquia arriba fins al terme de Noves de Segre, el dels Hostalets de Tost..., i encara canalitzacions més petites, difícilment documentables sense un treball de camp exhaustiu i, especialment, l'ús sistemàtic de fonts orals.⁸⁹ Deixem de banda una altra gran infraestructura, el rec d'Aravell i Bellestar, ja que va ser construït durant la dècada de 1950 en un context molt diferent del que ens ocupa.⁹⁰

L'estat d'abandonament de molts d'aquests petits canals fa pràcticament impossible quantificar l'extensió de regadiu que feien possible. Podem adonar-nos de la magnitud d'aquestes obres, però, només amb alguns dels exemples més significatius: el canal de l'Olla i Segalers, amb una vintena de quilòmetres de longitud, permet regar 370 hectàrees (ha) de terreny; el rec dels Quatre Pobles, de 12 km, rega 478 ha; el rec del Pla de Sant Tirs rega 230 ha al llarg dels seus 12 km. Altres canals, com el rec de Santa Llúcia, la segla Boixadera o el rec del molí d'Alàs, porten l'aigua a superfícies de prop de 50 ha cada un, el rec

86. Potser podem identificar el rec dels Frares amb «la sigla o riguera que fan los pares de Sant Domingo en un camp que tenen al Firal, al costat de la sigla», l'any 1725. ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Llibre d'actes de 1715 a 1731, p. 365. No obstant això, hem de tenir en compte que el 1595 ja es va arreglar la sèquia per portar «l'aygua de la síquia de Balira als dits prats de Segre sobirà y josà per a regar dits prats», una acció que precisament va comportar la queixa del convent dels dominics pel perjudici que consideraven que els causava. ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Llibre de consells de 1579 a 1617, f. 399v-400 i 405-405v.

87. El 1710 ja es va acordar fer arreglar la segla que permetia regar el Salit de Sant Pere. ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Llibre de consells de 1708 a 1715, f. 19v.

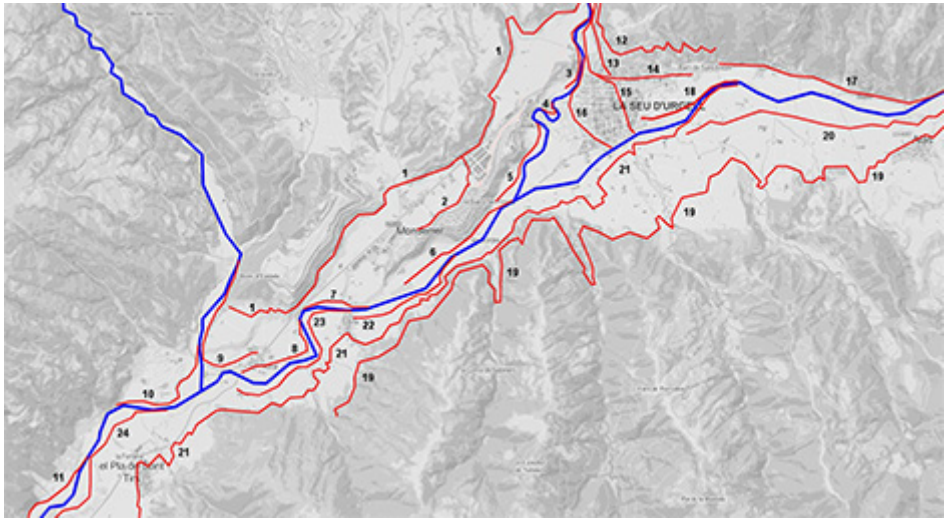
88. El 1612 es va acordar «fer una sèquia, prenent la aygua del riu de Segre [perquè] se pugui regar tot lo prat de Segre, que és de la present ciutat, y fer sos estoladors, com és acostumat a semblans sèquias». ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Llibre de Consells de 1579 a 1617, f. 746. No obstant això, ja el 1446 se cita una «síquia del Prat de Segre», possiblement «la gran síquia qui va als molins», que el 1495 passava més fonda que abans «per les contínues e grans ayguades com per lo flum major de Segre, per cars s'és girat e passat dues voltes per la dita gran síquia». ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Llibre de Consells de 1431 a 1509, f. 123v i 459. Efectivament, les nombroses riuades del Segre, que afectaven molt aquesta àrea, provocaven reparacions i modificacions constants en aquesta canalització, que permetia regar el prat de Segre o de Sant Ermengol, una propietat comunal situada a prop del riu. L'any 1729, per exemple, es va reparar la peixera d'aquest rec, afectada per un aiguat. ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Llibre d'actes de 1715 a 1731, p. 594. També altres cursos d'aigua podien afectar el manteniment d'aquest canal, tal com va passar el 1670 quan el torrent de Llirt va espatllar la peixera. Ja l'any 1662 s'esmenta concretament com a «sèquia de Sant Hermengol». ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, Llibre racional de 1661 a 1698, f. 18 i 106v.

89. En molts casos resulta complicat trobar traces documentals sobre l'existència de convenis entre propietaris per a la creació, millora i gestió d'aquests canals de rec, ja que generalment la documentació generada restava en mans dels mateixos membres de la comunitat i es conserva en fons particulars. Vegeu-ne un exemple a ACAU, Fons de Cal Fuster de Bar; documents de la Comunitat de Regants del Rec de Vergines.

90. Ganyet (2019: 58-63).

Mapa 2. Aproximació als canals de regadiu de l'Urgellet fins a mitjan segle xx.

1: rec dels Quatre Pobles. 2: segla de l'Obac de Montferrer. 3: rec de Sant Esteve. 4: rec del molí de Castellciutat. 5: rec del Trillar de Castellciutat. 6: rec de l'Horta de Montferrer. 7: rec del molí de Cal Borda d'Adrall. 8: la Reguereta d'Adrall. 9: rec del riu de Castellbò a Adrall. 10: rec del molí de la parròquia d'Hortó. 11: rec de la borda del Fuster de la Parròquia d'Hortó. 12: rec de Santa Llúcia. 13: rec de la Capella. 14: rec dels Frases. 15: segla del molí de la Seu d'Urgell. 16: segla Boixadera. 17: rec de Sant Pere / Leucata. 18: rec de Sant Ermengol (traçat aproximat i canviant al llarg dels segles). 19: canal de l'Olla i Segalers / rec d'Arfa. 20: rec del molí d'Alàs / rec del Salit de Torell. 21: rec del Pla de Sant Tirs. 22: rec del molí d'Arfa. 23: rec del Mas d'Eroles. 24: rec del molí del Pla de Sant Tirs.

del Salit de Torell permet regar-ne 40, el de Sant Pere 31 i el de Leucata 26.⁹¹ En tot cas, una primera aproximació cartogràfica, inevitablement incompleta i inexacta, ens pot donar una idea sobre l'aprofitament absolutament intensiu de l'aigua, especialment procedent dels rius Segre i Valira, però també d'altres cursos fluvials amb un cabal menor i més irregular, per regar la pràctica totalitat de les terres del seu voltant. Malauradament, aquestes canalitzacions més petites, que sovint afavorien les terres d'uns pocs propietaris, són difícilment datables per l'escassetat de referències a elles en la documentació, i resulta molt complex poder determinar la seva construcció inicial i les seves ampliacions o millores posteriors.⁹²

91. Les dades sobre la longitud dels canals i l'extensió de la terra que permeten regar són extretes bàsicament de Ganynet (2019) i Nistal i Calvo (2001). Ja al segle xx, amb una dotzena de quilòmetres de llargada, el rec d'Aravell i Bellestar va permetre transformar en regadiu un total de 260 ha.

92. Indubtablement, hem de tenir en compte les riuades freqüents, que malmeten les captacions i, en casos extrems, bona part de les canalitzacions. La riuada de l'any 1907, per exemple, va afectar profundament el rec del molí de la Parròquia, i les obres d'adequació van implicar una millora del traçat i un augment de la superfície regada: «siendo, si no imposible, sumamente costoso utilizar la acequia que existía antes para dicho riego, a causa de los desperfectos y desprendimientos ocurridos el otoño pasado, y a fin de poder utilizarse del riego otras tierras que con la acequia anterior era

Conclusions: recerques pendents

La construcció d'aquest conjunt d'infraestructures de regadiu en l'entorn pirinenc, encara poc estudiada, s'ha d'entendre en un context general d'expansió del regadiu. Tot i que les obres de regadiu, a petita escala i a prop dels rius, eren habituals des de feia segles, el Reial decret de 1816 i la destacable sequera de la primavera de l'any següent van ser els principals factors estimuladors de la construcció de nous canals de reg al voltant de l'Urgellet, però també de grans infraestructures com el canal de la Infanta o el canal d'Urgell.

L'escassa recerca sobre aquest fenomen a escala local ens genera alguns interrogants que apuntem com a futures línies d'estudi. En primer lloc, resta pendent l'estudi dels canvis i les transformacions que va provocar en l'àmbit estrictament agrari, ja fos per la millora dels rendiments, ja fos per la possible diversificació de conreus. Aquest tema requeriria una anàlisi comparativa que permetés analitzar, per exemple, la realitat agrària que mostra el cadastre del segle XVIII⁹³ amb la que documentem als amillaments de mitjan segle XIX o en documentació posterior.⁹⁴ Per altra banda, caldria valorar el possible impacte que va tenir l'extensió del regadiu sobre l'estructura de propietat de la terra.⁹⁵ Igualment, seria interessant poder determinar el possible impacte d'aquestes millores en l'evolució demogràfica d'aquell moment.

Per altra banda, també hauríem de ser capaços de documentar el paper de les elits locals, així com la consciència de grup de les comunitats locals en el moment d'unir esforços per tirar endavant una infraestructura d'aquestes característiques. Sembla que podem destacar el paper del clergat, tal com documentem en l'actuació del rector de Castellciutat en l'allargament del rec d'Anserall cap al terme d'aquesta vila el 1786,⁹⁶ i també per la presència dels priors dels convents d'agustins i dominics de la Seu d'Urgell a la junta encarregada de la construcció del canal de l'Olla i Segalers.⁹⁷ Tanmateix, si més no en algu-

---

imposible, constituyendo la mayoría de condminos de dicho riego, han acordado construir la acequia algo más arriba del sitio en que se hallaba la antigua» (Obiols 2007: 7).

93. El cadastre de Patiño, a partir de 1716, es conserva a l'Arxiu Històric de Lleida pel que fa a la major part de poblacions de la comarca, mentre que el referent a la Seu d'Urgell es troba dins del seu fons municipal, dipositat a l'Arxiu Comarcal de l'Alt Urgell. Esperem els estudis de Jacinto Bonales, en curs d'elaboració, que de ben segur aportaran nombroses i valuoses novetats sobre aquest tema.

94. Un treball imprescindible per observar la realitat agrària de diferents poblacions comarcals a partir de les dades contingudes als amillaments és el realitzat per Jordi Nistal (2008).

95. En alguna ocasió s'ha apuntat que «en aquesta època es forma a l'Alt Urgell una classe de petits i mitjans propietaris que, gràcies a l'augment del regadiu, va deixant enrere les dificultats de l'època feudal per convertir-se en propietària d'explotacions pageses rendibles» (Catalán 2002: 24), extrem que no ens atrevim a subscriure sense un exhaustiu buidatge i anàlisi de dades procedents de fonts diverses.

96. De Zamora (2004: 217, 218 i 241). Entre 1775 i 1793 el rector de Castellciutat era Joan Sala, tal com figura als llibres sacramentals de la parròquia, conservats a l'Arxiu Diocesà d'Urgell. Agraïxo aquesta informació a l'amic Josep Porredon Feliu.

97. No podem oblidar, però, que els convents eren grans propietaris de terres i, per tant, també hem de valorar la presència dels priors d'agustins i dominics com a terratinents, més enllà del seu paper com a eclesiàstics. Amb tot, sembla que els terrenys propietat dels convents de la Seu d'Urgell es trobaven majoritàriament al costat dret del riu Segre i, per

na ocasió, veiem que els grans propietaris terratinents no mostren una implicació directa en la construcció dels recs i que no és fins més tard, quan veuen els beneficis que aquests aporten a les terres, quan fan les gestions oportunes per poder regar les seves propietats.⁹⁸

En l'àmbit més tècnic i de gestió, trobem un element comú en diferents ocasions: l'allargament dels canals amb la incorporació de nous regants, pertanyents a altres pobles, que mantenen un règim autònom o diferenciat de funcionament. En el cas del canal de l'Olla, això és evident amb la seva extensió cap a Arfa el 1862, amb uns propietaris que encara avui tenen drets i obligacions diferents dels que van formar originàriament el canal, als termes d'Alàs i la Seu d'Urgell. En el cas del rec dels Quatre Pobles, per altra banda, aquest funcionament autònom de cada una de les poblacions es va mantenir fins als estatuts aprovats el 1967.⁹⁹ En aquest sentit, resultaria especialment interessant fer una anàlisi detallada de l'evolució històrica de les comunitats de regants, òbviament tenint en compte els canvis de marc legislatiu, una tasca que només s'ha fet amb una visió global en el cas del rec dels Quatre Pobles.¹⁰⁰ Apuntem que el fons documental del canal de l'Olla i Segalers presenta algunes sèries documentals força completes el buidatge de les quals podria donar-nos pistes en aquest sentit.¹⁰¹

En un àmbit potser més puntual, resta una incògnita que creiem interessant: localitzar i caracteritzar els pèrits o enginyers encarregats de dissenyar aquestes obres, així com definir l'abast i el mètode de treball de les seves actuacions. Si més no, en el cas del canal de l'Olla i Segalers en tenim documentat el nom, Jaime Guió, i sabem que aquesta mateixa persona havia actuat com a pèrit en una modificació del camí ral al seu pas per Torres

---

tant, no estarien afectats per aquest projecte. Vegeu-ho a Farràs i Ganyet (2014: s. p.). El cadastre de l'any 1716 també confirma l'escassa presència de terres propietat d'ordes religiosos en les partides que un segle més endavant permetria regar el canal de l'Olla i Segalers. Vegeu-ho a ACAU, Ajuntament de la Seu d'Urgell, cadastre de 1716, assentaments 952 i seg. Per altra banda, no trobem enlloc el destacat protagonisme que Josep Espar atribueix als dos priors en la iniciativa de la concepció del canal, aspecte que atribuïm més a la seva sensibilitat literària i poètica que no pas a l'existència d'evidències documentals en aquest sentit. Espar (1978: 163). En tot cas, desconeixem quins eren els membres de les respectives comunitats conventuals en aquell moment i, per tant, no podem afirmar ni desmentir l'existència de possibles interessos familiars que justifiquin el paper dels convents en l'impuls d'aquesta obra.

98. En el cas de Lles, veiem que un dels principals propietaris de la localitat, Pablo Sirvent, inicialment feia burla pública del projecte i augurava que no es podria dur a terme, tot i que posteriorment va voler adherir-se als propietaris que gaudien de l'ús de l'aigua. Arxiu Comarcal de la Cerdanya, Corregiment de Puigcerdà, Correspondència de la Intendència, 1817 (gener-juliol). Per altra banda, pel que fa al rec dels Quatre Pobles, veiem que Cal Rei de Montferrer, una de les principals cases del poble, va començar a pagar el redelme l'any 1826; en aquell moment s'especificava que la resta dels habitants, que «havia pagat per obrir lo rec», ja feia vuit anys que el pagaven (Nistal 2002: 16). Pocs anys més tard, els grans terratinents de la Seu d'Urgell també van oposar-se al projecte de canalització del riu Segre impulsat pel bisbe Caixal, que pretenia oferir als jornalers pobres de la ciutat les terres guanyades al llit del riu (Villaró i Gispert 1992: 42).

99. Catalán (2002: 25, 36).

100. Catalán, 2002.

101. Com hem apuntat repetidament, el fons de la Comunitat de Regants es conserva a l'Arxiu Comarcal de l'Alt Urgell des de l'any 2018. La documentació comptable de l'entitat es conserva amb una notable integritat des dels darrers anys del segle XIX.

d'Alàs. En el cas del rec construït a Lles, també trobem documentada l'actuació d'un «périto ingeniero que se había llamado a este fin», del qual no tenim més dades.¹⁰²

En tot cas, sembla que l'extensió del regadiu va permetre augmentar els rendiments, suprimir el guaret¹⁰³ i, en darrer terme, fer possible l'augment de la superfície dels prats artificials de dall. Aquesta realitat va ser fonamental per al gran canvi agrari de la Ribera de la Seu, que dècades més tard, després de la fil·loxera, va anar-se encaminant cap a l'especialització en la producció de farratge per alimentar les vaques lleteres que van proveir de matèria primera les fàbriques de productes làctics de la Seu d'Urgell, una activitat que ja té més d'un segle d'història i que s'ha convertit en la més emblemàtica i coneguda de la realitat agroramadera de l'Urgellet.

Bibliografia

- ALCOVER, Antoni M. (2006). *Dietari de l'excursió filològica 1906*. A cura de Maria Pilar Peera. Barcelona: Proa.
- BADA I ELIAS, Joan (1982). «Una memòria per a la promoció de l'Alt Urgell (1779)», *Pedralbes: Revista d'Història Moderna*, núm. 2, p. 163-176.
- BARRIENDOS, Mariano (2005). «Variabilidad climática y riesgos climáticos en perspectiva histórica. El caso de Catalunya en los siglos XVIII-XIX», *Revista de Historia Moderna*, núm. 23, p. 11-34.
- CATALÁN I CASANOVA, Oriol (2002). «La Comunitat del Rec dels Quatre Pobles». Dins *La Comunitat del Rec dels Quatre Pobles: passat, present, futur*. [Barcelona / Montferrer]: Departament d'Indústria, Comerç i Turisme, Institut Català d'Energia / Comunitat del Rec dels Quatre Pobles, p. 23-40.
- Comunidad de regantes del canal del Olla y Segalés. Ordenanzas y reglamentos para el Sindicato y Jurado de Riegos* (1954). La Seu d'Urgell: Impremta Fornesa.
- COROMINES, Joan (1987). *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Vol. VII, R-SOF. Barcelona: Curial / Caixa de Pensions "la Caixa".
- ECHARTE, Tomás (1996). «El P. maestro, Fr. Pedro Marcos Olivas Fuertes, ilustre turolense, provincial de los dominicos de la provincia de Aragón (1814-1819)», *Xiloca*, núm. 18, p. 123-130.
- ESPAR I TRESSSENS, Josep (1966). «El canal de l'Olla y Segalés». [*Programa de Festa Major de la Seu d'Urgell*]. La Seu d'Urgell, sense paginar.
- ESPAR I TRESSSENS, Josep (1978). *Coses de la Seu*. Barcelona: Impremta R. Durán.
- FARRÀS, Elvira; GANYET, Ramon (2014). «Converses sobre coses de la Seu. Exclaustració i repartiment de les propietats dels convents». Dins *Festes 2014. Sant Sebastià*. La Seu d'Urgell: Germandat de Sant Sebastià.

102. Arxiu Comarcal de la Cerdanya, Corregiment de Puigcerdà, Correspondència de la Intendència, 1817 (gener-juliol).

103. Nistal (2008: 68 i 78-79).

- FIOL I COLOMAR, Antoni (2004). «La natura imita l'art», *Lo Banyut. Revista Pirinenca de Resistència*, núm. 17, p. 18-19.
- FRIGOLÉ REIXACH, Joan (2006). *Dones que anaven pel món: Estudi etnogràfic de les tremen-tinaires de la vall de la Vansa i Tuixent*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura (Temes d'Etnologia de Catalunya, 12).
- GANYET SOLÉ, Ramon (2005). *El camí cap a la llum: Les centrals elèctriques de la Seu d'Urgell*. La Seu d'Urgell: PEUSA.
- GANYET, Ramon (2019). *Blau: Aigua, molins i recs a la Seu d'Urgell*. La Seu d'Urgell: Salòria.
- GASCH, Sol; NISTAL, Jordi (1991). «La Cooperativa Lletera del Cadí en el marc de les transformacions socio-econòmiques del Pirineu». *Salit, Papers d'Història de la Seu*. La Seu d'Urgell: Ajuntament de la Seu d'Urgell.
- GASCÓN CHOPO, Carles (2010). *Comarques oblidades: Josep Zulueta i el Pirineu l'any 1890*. La Seu d'Urgell: Salòria.
- GASCÓN CHOPO, Carles (2015). *Cadí, 100 anys de cooperativa*. La Seu d'Urgell: Cadí S. C. C. Ltda.
- GISBERT I TRAVERIA, Meritxell (2014). «Cartografia i gestió de l'aigua: els plànols del canal de la Infanta, de Tomàs Soler i Ferrer i Joan Soler i Mestres (1838-1852)», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 26, p. 167-200.
- INIESTA, Montserrat; VILLARÓ, Albert; FEIXA, Carles (1997). *El temps dels rais a la ribera del Segre: Entre bosc i lo riu hi passava la vida*. Tremp: Garsineu.
- LLOBET PORTELLA, Josep M. (2009). «Documents relacionats amb la construcció dels Canals d'Urgell (1817-1819)», *Urtx*, núm. 23, p. 453-465.
- MADOZ, Pascual (1985). *Articles sobre el Principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del Regne d'Aragó al «Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar»*. 2 vols. Barcelona: Curial.
- MÁRMOL CARTAÑÁ, Camila del (2016). *Muntanyes de formatge: Transformacions productives i patrimonialització a l'Urgellet i el Baridà*. Barcelona: Departament de Cultura (Temes d'Etnologia de Catalunya, 27).
- MARTÍN DE BALMASEDA, Martín (ed.) (1819). *Decretos del rey don Fernando VII: Año tercero de su restitución al trono de las Españas*. Madrid: Imprenta Real.
- NISTAL I REFART, Jordi (2002). «El context històric del rec dels Quatre Pobles. L'espai físic i l'activitat agrària a l'Urgellet del segle XIX». Dins *La Comunitat del Rec dels Quatre Pobles: passat, present, futur*. [Barcelona / Montferrer]: Departament d'Indústria, Comerç i Turisme, Institut Català d'Energia / Comunitat del Rec dels Quatre Pobles, p. 9-21.
- NISTAL I REFART, Jordi (2008). «L'estructura agrària i la propietat de la terra a la segona meitat del segle XIX a l'Alt Urgell», *Papers de Recerca Històrica*, núm. 5, p. 65-90.
- NISTAL, Jordi; CALVO, Ricardo (2001). «Les activitats agràries». Dins *L'Alt Urgell. Una visió de conjunt. Volum I*. La Seu d'Urgell: Centre de Recursos Pedagògics de l'Alt Urgell / Institut d'Estudis Ilerdencs.
- OBIOLS PEREARNAU, Lluís (2007). *Apunts sobre la història recent del Molí de la Parròquia d'Hortó (1760-2007)*. Inèdit.

- OBIOLS PEREARNAU, Lluís (2012). «La Ribera de la Seu vista pels enginyers de mines del segle XIX», *Ibix. Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès*, núm. 7, p. 213-229.
- OBIOLS PEREARNAU, Lluís (ed.) (2019). *El govern de la Ciutat d'Urgell al segle XVI: Jeroni Grau i el seu manual per al govern municipal*. [Encamp / Montellà]: Anem.
- OBIOLS PEREARNAU, Lluís (2020). «Uns trementinaires de Tuixent a l'Empordà el 1832». *Els Pirineus marítims. 16es Trobades Culturals Pirinenques*. Andorra: Societat Andorrana de Ciències, p. 181-190.
- OBIOLS PEREARNAU, Lluís; FITÉ ERILL, Daniel; PORREDON FELIU, Josep (2019). «Infraestructures, comunicacions i noves capitalitats. La Seu d'Urgell i la creació de la província de Lleida». Dins Ignasi CUADROS VILA i Oriol FORT MARRUGAT (dir.). *La construcció del territori: geografia, identitat i usos polítics*. Barcelona: Cossetània, p. 317-332.
- OBIOLS PEREARNAU, Lluís; GASCÓN CHOPO, Carles (2018). «El proveïment de gel a la Seu d'Urgell, segles XVII-XIX», *Ibix. Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès*, núm. 10, p. 117-143.
- OBIOLS PEREARNAU, Lluís; PORREDON FELIU, Josep (2019). «Les primeres explotacions de la conca carbonífera de la Seu d'Urgell: projectes i realitats (segona meitat del segle XIX)». Dins *Congrés de Patrimoni Miner i Història de la Mineria i de la Geologia a Catalunya. Homenatge a Lluís Marià Vidal: Llibre d'actes*. Manresa: SIGMADOT, p. 315-324.
- OLIVER I BRUY, Jaume (2002). «El que encara no se sap sobre el Rec dels Quatre Pobles: possibles línies de recerca futures». Dins *La Comunitat del Rec dels Quatre Pobles: passat, present, futur*. [Barcelona / Montferrer]: Departament d'Indústria, Comerç i Turisme, Institut Català d'Energia / Comunitat del Rec dels Quatre Pobles, p. 41-50.
- PLANES I BALL, Josep Albert (2020). *Advocats, levites i insurgents. Societat, política i revolució al Pirineu lleidatà. El cas de la Seu d'Urgell (1808-1875)* (Tesi doctoral). Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- POMETTI BENÍTEZ, Kevin Albert (2019). *Inestabilidad ambiental y salud pública en una ciudad mediterránea del Antiguo Régimen. Barcelona entre el paludismo y la fiebre amarilla (1780-1821)* (Tesi doctoral). Alacant: Universitat d'Alacant.
- RAMA CORREDOR, Eduard (2012). «400 anys de fenòmens meteorològics extrems a la Seu d'Urgell», *Interpontes. Annals de l'Institut d'Estudis Comarcals de l'Alt Urgell*, núm. II, p. 113-135.
- SIMON LLEIXÀ, Erola; OBIOLS PEREARNAU, Lluís (eds.) (2020). *La Cerdanya de 1603: El Tractat del comtat de Cerdanya de Joan Trigall*. Encamp / Montellà: Anem.
- VIGO, Salvador; PUIG, Xavier (1999). *La Cerdanya de finals de segle XVIII vista per Francisco de Zamora*. Tremp: Garsineu.
- VILLARÓ I BOIX, Albert; GISPERT I PALLEROLA, Joan (1992). *La ciutat i el riu: La Seu i el Segre, dels miracles als canals*. [Barcelona]: Caixa de Catalunya.
- XAM-MAR ALONSO, Carme (2010a). «La confraria de Sant Ermengol i de Sant Blai, i la seva capella del Prat de Segre, a la Seu d'Urgell (segles XVI-XVIII)». Dins *Sant Ermengol, bisbe d'Urgell (1010-1035): Història, art, culte i devocions*. La Seu d'Urgell: Bisbat d'Urgell.

- XAM-MAR ALONSO, Carmen (2010b). «Les estratègies dels cònsols de la Seu d'Urgell per garantir el proveïment de pa a la ciutat (1570-1632)», *Interpontes. Annals de l'Institut d'Estudis Comarcals de l'Alt Urgell*, núm. 1, p. 159-188.
- XAM-MAR ALONSO, Carme; COMPANY, Ximo (2006-2007). «Els cònsols de la Seu d'Urgell, imatge i poder (1694-1710)», *Urgellia*, núm. 16, p. 627-674.
- ZAMORA, Francisco de (2004). *Diari de viatge: Diario de viaje. Andorra, 1788*. Edició d'Albert Villaró. Andorra: Govern d'Andorra, Ministeri d'Afers Exteriors.